

Recenzja rozprawy doktorskiej

mgra Janusza Kunkowskiego

**pt. „Ewolucja elektronicznych instrumentów płatniczych na rynku detalicznym”,
napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Danuty Dziawgo**

1. Uwagi ogólne

Przedłożona mi do recenzji rozprawa doktorska dotyczy zagadnień związanych z instrumentami płatniczymi stosowanymi w handlu detalicznym. We wstępie pracy Doktorant zaprezentował problem badawczy i wyjaśnił motyw podjęcia tematu.

W ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat (a zwłaszcza w ostatnich dwóch dekadach) obserwujemy dynamiczny rozwój metod i form płatności. Jest on w znacznej mierze efektem innowacji technologicznych, ale i wzrostem dostępności do nowych technologii (zwłaszcza internetowych i mobilnych), rozwojem handlu internetowego i zmianami w świadomości konsumentów. Rodzi to oczywiście pytania które metody są efektywne dla stron transakcji, w jaki sposób zachęcać do korzystania z tych metod zarówno konsumentów, jak i sklepy, jak i które technologie rozwijać, by zapewnić bezpieczeństwo, efektywność (przez pryzmat czasu i kosztów) i wygodę w realizacji płatności.

Biorąc powyższe pod uwagę oceniam, że rozprawa doktorska mgra Janusza Kunkowskiego podejmuje bardzo aktualne, interesujące zagadnienie, które może mieć nie tylko ważne naukowo, ale i aplikacyjnie wnioski. Praca ma charakter teoretyczno-empiryczny, co pozwoliło Doktorantowi dowieść szerokiej wiedzy i wykazać się umiejętnością stosowania różnych metod badań naukowych. Praca stanowi oryginalną próbę pogłębienia naszej wiedzy o instrumentach płatniczych i formach płatności w handlu detalicznym.

2. Cel, hipotezy i metody badawcze pracy

Autor postawił **cel** główny pracy jako „określenie stanu oraz możliwych kierunków rozwoju usług płatniczych w Polsce i na świecie” (s. 4). Cel główny jest sformułowany poprawnie, choć przydatne byłoby jego zawężenie do obszaru wskazanego tytułem rozprawy (tj. „(...) usług płatniczych na rynku detalicznym”).

Dodatkowo sformułował 3 cele szczegółowe:

„a) identyfikacja uwarunkowań wpływających na decyzje użytkowników Internetu o korzystaniu z nowego instrumentu płatniczego;

b) zbadanie czynników decydujących o wprowadzeniu przez sklepy internetowe

poszczególnych metod płatności;

c) określenie technologii i rozwiązań płatniczych mających największe szanse na dynamiczny rozwój” (s. 24-25).

Cele szczegółowe a i b są znacznie węższe niż sugeruje tytuł pracy i jej cel główny – odnoszą się wyłącznie do płatności dokonywanych przez Internet. Pozytywnie oceniam zamiar poddania badaniu dwóch stron transakcji – kupujących (użytkowników Internetu) i sprzedających (sklepy internetowe). Trzeci cel szczegółowy został sformułowany dość nieprecyzyjnie – nie wiadomo na czym ma polegać „określenie technologii i rozwiązań” – na ich zaprojektowaniu? wskazaniu cech najlepiej rokujących technologii i rozwiązań? indykcji spośród już istniejących?

Następnie Autor przedstawił **hipotezy** pracy:

„1. Zastosowanie technologii zbliżeniowej do systemów płatności jest ważnym etapem ewolucji elektronicznych instrumentów płatniczych;

2. Głównym czynnikiem decydującym o akceptowaniu metod płatności przez sklepy internetowe są preferencje klientów;

3. Główną barierą rozwoju nowych usług płatniczych w Polsce są regulacje prawne” (s. 5).

Hipoteza 1 koresponduje z celem głównym rozprawy, ale zastrzeżenie budzi jej sformułowanie, utrudniające weryfikację – jak bowiem weryfikować to czy coś było „ważnym etapem”? Hipoteza 2 wiąże się z drugim celem szczegółowym, jest ona sformułowana poprawnie i jednoznacznie. Szkoda, że nie sformułowano żadnej hipotezy odnośnie do „uwarunkowań wpływających na decyzje użytkowników Internetu o korzystaniu z nowego instrumentu płatniczego” (pierwszy cel szczegółowy). Trzecia hipoteza jest w istocie tezą, której prawdziwości Autor będzie dowodził; jej sformułowanie nie budzi zastrzeżeń.

W rozprawie zastosowano metody: opisową, porównawczą, analizy literatury przedmiotu, ankietową. Badania kwestionariuszowe obejmowały zarówno sklepy internetowe (2 badania), jak i konsumentów. Autor wspomina też o „badaniach o charakterze laboratoryjnym”, jednak nie precyzuje ich charakteru.

3. Układ i konstrukcja rozprawy oraz jej ocena merytoryczna

Praca liczy 236 stron; składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów, trzech załączników, spisów obiektów (tabel, wykresów, schematów) i spisu literatury.

W moim mniemaniu tytuł rozprawy jest nieco nieadekwatny (nieprecyzyjny) – praca nie dotyczy bowiem ani wyłącznie elektronicznych instrumentów płatniczych (omawia też inne metody płatności, w tym np. płatności internetowe), ani też nie wyczerpuje tematu elektronicznych instrumentów płatniczych (np. nie omawia instrumentu pieniądza elektronicznego – jest tylko krótka wzmianka na s. 53). W konsekwencji tej konstatacji, nieco niejasna struktura pracy. Co prawda Autor wyjaśnia we wstępie (s. 4), że badania empiryczne przeprowadzono w dwóch najszybciej rozwijających się segmentach usług płatniczych, jednak nie usprawiedliwia to braku niektórych zagadnień w części teoretycznej. Sądzę, że tematyka

pracy (jaj zawartość) jest wystarczająco szeroka, toteż uznaję, że to raczej tytuł jest zbyt szeroki, a nie zawartość zbyt wąska.

Jakkolwiek wszystkie zagadnienia poruszane w poszczególnych rozdziałach są w jakimś stopniu związane z tematem i celem pracy, to jednak brakuje głównego wątku pracy (brakuje logicznych powiązań między poszczególnymi rozdziałami). Część zagadnień sprawia wrażenie zbędnych lub niedokończonych (np. 1.2, 3.2.1 – w istocie związek oczywiście jest, lecz nie został on w rozprawie uwypuklony). Część kwestii jest natomiast w istotnym stopniu ograniczona – zawężona do wybranych tylko elementów (np. rozdział 4. omawia płatności zbliżeniowe, natomiast ogólne kwestie dotyczące kart płatniczych potraktowano bardzo zdawkowo) lub nawet kompletnie pominięto (np. pieniądź elektroniczny).

Zawartość rozprawy jest w zasadzie adekwatna do celów i hipotez rozprawy, natomiast jest węższa w stosunku do tytułu pracy. Poszczególne rozdziały są dość luźno powiązane – brakuje elementów, które wiązałyby je w logiczną całość.

Wstęp pracy przedstawia szerszy kontekst tematu, wskazuje cele i hipotezy rozprawy oraz omawia zastosowane w niej metody (w tym w szczególności pokrótce omawia badania ankietowe) i wykorzystane źródła, a także przedstawia strukturę pracy.

Pierwszy rozdział poświęcono prezentacji kategorii pieniądza. Omówiono jego znaczenie i ewolucję rozwoju. Podrozdział 1.1 to ciekawa, choć nieco zbyt długa prezentacja historii pieniądza (w zasadzie powinien być połączony punkt 1.1.1. i 1.1.2 - rozwój środków pieniężnych to także historia pieniądza papierowego). W punktach 1.1.3 i 1.1.4 omówiono pieniądź bezgotówkowy (skoncentrowano się na agregatach pieniężnych) i karty płatnicze. Karty przedstawiono dość powierzchownie, co jest uzasadnione tym, że to jedynie zasygnalizowanie miejsca kart płatniczych, ale winno być odesłanie do stosownych części pracy, w których omówiono to szerzej. W podrozdziale tym Autor mógł się także pokusić o prezentację quasi walut (np. walut lokalnych, Bitcoin)

Podrozdział 1.2. omawia teorie popytu na pieniądź. Nie jestem przekonana czy ów podrozdział jest niezbędny. Co prawda wcześniej (s. 24, pkt. 1.1.3) przedstawiono poniekąd uzasadnienie: „Szybki rozwój pieniądza postawił wiele problemów przed bankami centralnymi, które chcą regulować jego podaż”, jednak nie uwypuklono tu jednak kwestii owych problemów i nie ma bezpośredniego powiązania z tematem rozprawy.

Rozdział kończy się konstatacją: „Jednak w wyniku rozwoju gospodarczego oraz postępu techniczno-technologicznego, a także globalizacji to pieniądź bezgotówkowy stał się jedną z najpopularniejszych form płatności” (s. 43). Jest to dość nagły wniosek – nie wynika z żadnego roku wywodu (do czego odnosi się "jednak"?); jest to dość zaskakujące zakończenie rozdziału, nie ma związku z podrozdziałem, w którym omawia się teorie podaży pieniądza.

Drugi rozdział omawia zagadnienia systemu płatniczego i instrumentów płatniczych. Najpierw (podrozdział 2.1) przedstawiono instytucje systemu płatniczego – zarówno w ujęciu teoretycznym, jak i praktycznym (omówiono polski system - prawo i instytucje). Warto było uczynić w tym miejscu odniesienie do dokumentu BIS - zaleceń dla systemów płatniczych

(Committee on Payment and Settlement Systems, *Core Principles for Systemically Important Payment Systems*, BIS, Basel, January 2001).

Podrozdział 2.2 zawiera przegląd prawnych (ustawy i dyrektywy) definicji. Stanowi on wstęp do kolejnych podrozdziałów omawiających poszczególne instrumenty. Na s. 51 przywołano definicję instrumentu płatniczego z dyrektywy UE, warto było także odnieść się do zapisów w polskim prawie (ustawa o usługach płatniczych). Z polskich regulacji przytoczono jedynie definicję usługi płatniczej. Autor przywołuje zapisy ustawy o elektronicznych instrumentach płatniczych nie zaznaczając, że ustawa ta już nie obowiązuje. Dalsza treść rozprawy, w tym zwłaszcza schemat ze s. 57 sugeruje, że Autor traktuje instrumenty i usługi płatnicze (lub sposoby/formy płatności) jako tożsame. Nie twierdzą, że jest to błędne lub nieuprawnione, ale powinno być wyraźnie zaznaczone w rozprawie jak traktowany jest termin „instrument płatniczy”, tym bardziej, że jeśli wskazano definicję prawną, nie opatrując jej żadnym komentarzem, można wnosić, że to właśnie ta definicja jest przyjęta w rozprawie (a jest ona oczywiście węższa).

Wzmiankowany schemat (nr 4, s. 57) ma charakter systematyzujący instrumenty, jednak jest nieprecyzyjny. Jak wspomniałam, łączy instrumenty i usługi/formy płatności. Ponadto niesłusznie zawęża polecenia przelewu i polecenia zapłaty jedynie do usług bankowości elektronicznej (prawo bankowe wskazuje jedynie formy rozliczeń pieniężnych dokonywanych za pośrednictwem banków - rozdz. 4). Osobno ujęto „zlecenia w oddziale” (wśród „instrumentów papierowych”), co nie ma uzasadnienia (nie ma też dalszego odzwierciedlenia w opisie). Jeśli Autor pragnął wyodrębnić fizycznie i elektroniczne składane polecenia przelewu lub zapłaty, można było w kolejnym etapie schematu połączyć je do polecenia przelewu i polecenia zapłaty, jako form zdefiniowanych w przepisach (w przeciwieństwie to „zleceń w oddziale”). Pomijając kwestię braku precyzji pojęciowej (czemu można było zaradzić podając wcześniej własną definicję instrumentów przyjętą na potrzeby rozprawy lub rozszerzyć tytuł o instrumenty i formy płatności), schemat ten jest przydatnym punktem wyjścia do dalszych części pracy, w których scharakteryzowano wymienione instrumenty i formy.

W podrozdziałach 2.3 – 2.4 omówiono tradycyjne i innowacyjne instrumenty płatnicze. Zasadniczo jest to poprawny opis, choć zabrakło odwołań do innych części pracy (przykładowo, omawiając kwestię kart płatniczych należało poczynić uwagę, że ich niestandardowe formy będą omówione w podrozdziale 4.1.3, a część także w podrozdziale 2.4). Nadto, skoro wyodrębniono karty zbliżeniowe i omówiono je osobno oprócz kart płatniczych (co można zaakceptować, z uwagi na przyjęty schemat opisu instrumentów płatniczych), to można było wzmiankować o przelewach przez media społecznościowe (Facebook i Twitter), Natural User Interface, przelewach ekspresowych „Halcash”, a omówienie technologii NCF rozszerzyć o kwestię Host Card Emulation; brakuje też opisu płatności wirtualnych (vide s. 174). Zważywszy na tytuł rozprawy (ewolucja elektronicznych instrumentów płatniczych), ten podrozdział – w moim przekonaniu – winien być bardziej rozbudowany. Przyjęte jednak cele rozprawy i postawione hipotezy mogą być wyjaśnieniem dla skrótego potraktowania tej części (co

ponownie dowodzi rozdźwięku między tytułem pracy a jej zawartością).

Ogółem uważam, że wiele elementów z pierwszego rozdziału można było pominąć, a część kwestii powtarza się w rozdziale pierwszym i drugim (względnie jest częściowo ujęta w jednym, a częściowo w drugim), co sugeruje, że te zagadnienia mogły być połączone w jednym rozdziale i nieco inaczej pogrupowane.

Rozdział trzeci przedstawia rozwój rynku detalicznych usług płatniczych. W istocie treść zawężono do opisu płatności bezgotówkowych i internetowych, co można uznać za uzasadnione z punktu widzenia tytułu pracy... choć z drugiej strony, brakuje omówienia transakcji z wykorzystaniem instrumentów pieniądza elektronicznego; z pewnością jest ścisły związek z celami i hipotezami rozprawy. Pierwszy podrozdział dotyczy płatności bezgotówkowych – przedstawiono krótką informację o stanie rynku płatności bezgotówkowych na świecie (dane o liczbie transakcji bezgotówkowych) – pkt. 3.1.1., następnie dość szczegółowo zaprezentowano obecny stan rynku płatności bezgotówkowych w Europie (z rozbiciem na państwa i instrumenty) – pkt. 3.1.2. Jest to dobre tło do zaprezentowania rozwoju rynku płatności bezgotówkowych w Polsce (pkt. 3.1.3). Ciekawym uzupełnieniem byłaby prezentacja zwyczajów płatniczych Polaków – to pokazałoby adekwatnie skalę tych transakcji, uwypuklając różne instrumenty i sposoby / formy płatności.

Drugi podrozdział dotyczy płatności w Internecie. Dwa pierwsze punkty wydają się zbędne z punktu widzenia celów i hipotez rozprawy. W trzecim pokrótce opisano metody płatności i podano podstawowe dane liczbowe dla świata, Europy i Polski (w ostatnim przypadku brak przypisu – źródeł danych; jedynie odesłanie do 5. rozdziału). Nie wykorzystano okazji, by choćby wzmiankować o nowoczesnych usługach dotyczących płatności za pośrednictwem serwisów społecznościowych, np. Facebook, Twitter (jest o tym enigmatyczna wzmianka dopiero w zakończeniu: „Niektóre banki w Polsce dostrzegły już szanse w tym dynamicznym segmencie rynku i zdecydowały się udostępnić swoim klientom możliwość dokonywania płatności za pośrednictwem najpopularniejszych serwisów społecznościowych”, s. 202; brak jednak jakiegokolwiek konkretnego, choćby pobieżnej prezentacji tej innowacji).

Rozdział ten jest ważny z punktu widzenia celów i hipotez rozprawy, jest bezpośrednio związany z czwartym i piątym rozdziałem, w których zaprezentowano wyniki własnych badań empirycznych.

Czwarty rozdział omawia zagadnienie płatności zbliżeniowych (wiąże się zatem bezpośrednio z pierwszą hipotezą) – poświęcono go charakterystyce innowacji technologicznej jaką są zbliżeniowe instrumenty płatnicze (głównie karty płatnicze) oraz prezentacji rynku płatności dokonywanych za pomocą tego instrumentu. Kluczową częścią jest podrozdział trzeci, w którym przedstawiono wyniki badania empirycznego na temat „efektywności ekonomicznej metod płatności detalicznych stosowanych w punktach handlowo-usługowych”. Badanie jest zatem nieco szersze niż sugeruje tytuł rozdziału (nie dotyczy wyłącznie płatności zbliżeniowych; bardziej pasuje do rozdziału trzeciego). Badanie zostało przeprowadzone w ramach grantu zespołowego, lecz w opisie Autor zadbał o wyraźne wskazanie zakresu udziału

własnego w tych pracach. Jest to cenne badanie, w którym przetestowano czas realizacji transakcji płatniczych (z punktu widzenia klientów oraz sklepu), z wykorzystaniem różnych instrumentów. Nie są mi znane inne tak szczegółowe badania przeprowadzone w Polsce. Ponieważ jednak były one przeprowadzone w roku 2009, należało opatrzyć opis komentarzem czy wyniki nadal są miarodajne (czy w ciągu minionym pięciu lat zaszły jakieś zmiany, które mogłyby wpłynąć na aktualność tych badań). Jakkolwiek samo badanie oceniam bardzo pozytywnie, to jednak muszę zaznaczyć uwagę krytyczną. Badanie efektywności ograniczono wyłącznie do czasochłonności transakcji. Nie uwzględniono żadnych innych aspektów, w tym przede wszystkim kosztu transakcji bezgotówkowych (opłaty interchange – jedynie hasłowo wspomniano, że koszty te są ponoszone przez sprzedawców) oraz kosztu obrotu gotówkowego. Tytuł podrozdziału jest zatem na wyrost, a formułowane wnioski mogą być nadinterpretacją („zarówno z punktu widzenia akceptantów, jak i konsumentów, korzystanie z kart jest nieefektywne kosztowo”). Kwestia opłat interchange jest o tyle istotna, że to głównie ten aspekt (a nie czas) jest prawdopodobnie czynnikiem wpływającym na ustanawianie przez akceptantów dolnych limitów wartości transakcji, która może być realizowana kartą, nadto nie można abstrahować od dokonywanych w ostatnich latach na arenie UE i Polski redukcji opłat za transakcje kartowe. Niezależnie od zgłoszonych uwag, pragnę docenić przeprowadzone badania empiryczne – są one niewątpliwie wartością dodaną.

Ostatni, **piąty rozdział** przedstawia wyniki własnych badań empirycznych na temat płatności w handlu internetowym. Były to dwa badania ankietowe adresowane do sklepów internetowych (przeprowadzone w 2010 i 2012 roku) oraz jedno zrealizowane wśród konsumentów (przeprowadzone w roku 2010). Treści kwestionariuszy ankiet są przedstawione w załącznikach do rozprawy. Należy podkreślić właściwe zaplanowanie i przeprowadzenie badania. Ankiety wysłano do sklepów zarejestrowanych w portalu Sklepy24.pl (w roku 2010 było to ok. 7 tys. sklepów na ok. 10 tys. działających wówczas w Polsce, a w roku 2012 – 8 tys., na 12 tys. działających). Przydałaby się wzmianka jaki jest orientacyjny udział w rynku tych sklepów (lub choćby informacja czy uwzględnia największe podmioty). W badaniu przeprowadzonym wśród menadżerów sklepów internetowych uzyskano: 715 odpowiedzi w pierwszym badaniu i 607 w drugim, co oznacza zwrotność ankiet na poziomie ok. 8-10% (czyli typową w badaniach społecznych). W podrozdziale tym brakuje niestety odwołania do wyników innych badań; jest to tym bardziej istotne, że Autor sam podkreśla, że „Struktura wykorzystania e-płatności w polskim handlu internetowym, zasadniczo różniąc się od rynków krajów wysokorozwiniętych” (s. 176). Dzięki przeprowadzeniu dwóch badań możliwe było zaobserwowanie tendencji rozwojowych na rynku płatności internetowych, co jest ważne z punktu widzenia realizacji celów rozprawy; badania te umożliwiły także weryfikację drugiej i trzeciej hipotezy.

Drugie badanie obejmowało konsumentów; zostało zrealizowane za pomocą internetowego kwestionariusza ankietowego zamieszczonego w serwisie Kangoo.pl (integrującym informacje o ofertach 2,5 tys. sklepów internetowych). Autor uzyskał odpowiedzi

od 6296 respondentów, co jest imponującą liczbą i pozytywnie wpływa na reprezentatywność wyników (choć oczywiście o niej nie przesądza). Uzyskano cenną wiedzę na temat preferencji konsumentów w zakresie płatności internetowych. Nieco nieprecyzyjne są tytuły wykresów 36-41 (lub ich opis w treści) – tytuły mówią o „znajomości” różnych metod płatności, zaś opis sugeruje, że przedstawione są te, z których klienci najczęściej korzystają / są zainteresowani. Ponieważ świadomość istnienia danej metody (znajomość) nie jest tożsama z korzystaniem z niej, nie jest jasne co tak naprawdę prezentują wyniki badania. Szkoda, że nie zaprezentowano wyników badania w odniesieniu do znajomości metod płatności wg wyszczególnionych w kwestionariuszy kryteriów (wygoda, koszt, bezpieczeństwo – vide s. 210). Przeprowadzone badanie przyczyniło się do realizacji celów rozprawy.

Podobnie jak w przypadku czwartego rozdziału, niezależnie od zgłoszonych uwag, pragnę docenić przeprowadzone badania empiryczne – są one niewątpliwie wartością dodaną.

W **Zakończeniu** rozprawy Autor podsumowuje swoje badania i uwypukla wnioski, odwołując się do weryfikowanych hipotez i realizacji celów pracy.

Podzielam opinię Autora, że zrealizował cele szczegółowe, jednak w rozprawie brak jasnego powiązania (wątku głównego), umożliwiającego przejście z poziomu celów szczegółowych – do głównego. Autor czyni to dopiero w Zakończeniu, przedstawiając przewidywania odnośnie do rozwoju rynku usług płatniczych.

Jakkolwiek akcentowałam tu głównie mankamenty rozprawy, pragnę podkreślić, że łączna jej ocena jest wysoka – praca jest dobrze oparta na literaturze przedmiotu, przedstawia dane empiryczne - aktualne (z nielicznymi wyjątkami) i wiarygodne. Jej główną zaletą są przeprowadzone na szeroką skalę badania ankietowe wśród menadżerów sklepów internetowych i klientów oraz badania dotyczące czasu trwania płatności w handlu detalicznym („fizycznym”).

4. Wykorzystanie bibliografii

Rozprawa powstała na podstawie literatury głównie z zakresu finansów, a także częściowo ekonomii i zarządzania. Ogółem bibliografia liczy 274 pozycje literatury, w tym polsko- i anglojęzyczne książki, artykuły, raporty, zasoby internetowe.

Uwzględniono kluczowe pozycje literatury, choć brak kilku istotnych pozycji, np. Committee on Payments and Settlement Systems, *Innovations in Retail Payments*, Bank of International Settlements, Basel 2012, publikacji naukowych (i ew. popularnonaukowych) na temat innowacji finansowych (w części dotyczącej instrumentów płatniczych i form płatności), wyników badań dotyczących zwyczajów płatniczych Polaków itp.

Źródłem w częściach empirycznych były (poza badaniami własnymi) dane statystyczne udostępniane przez Narodowy Bank Polski, Europejski Bank Centralny i Eurostat, a także liczne raporty instytucji badawczych i finansowych. Są to wiarygodne źródła, prezentujące aktualne dane.

Jedną uwagę krytyczną dotyczy danych bibliograficznych dotyczących źródeł

internetowych - winny one uwzględniać pełną ścieżkę adresu, a nie jedynie stronę główną. Ten brak utrudnia znalezienie przywoływanych źródeł (podanie jedynie adresu strony głównej jest porównywalne jedynie ze wskazaniem tytułu książki, bez numerów stron, na których są przywoływane słowa lub dane bądź tytułu czasopisma bez rocznika i numeru, z którego pochodzi artykuł).

5. Uwagi formalne

Formalna strona pracy nie budzi większych zastrzeżeń. Autor posługuje się poprawnym językiem; praca jest napisana dobrym, przejrzystym, komunikatywnym **stylem** (jedynie kilka zdań budziło moją wątpliwość).

Doktorant poznał i na ogół właściwie stosuje odpowiednią **terminologię**, właściwą tematyce rozprawy, używa właściwych pojęć. Zaznaczałam już jednak pewien brak precyzji wypowiedzi i nieadekwatne (nieprecyzyjne) tytuły pracy i niektórych rozdziałów. Jak już wskazałam, należało było zdefiniować używane pojęcia na potrzeby opracowanego tematu, w szczególności, że są one zdefiniowane w prawie, co budzi wątpliwości i zastrzeżenia dotyczące zakresu pojęciowego (znaczenia, w jakim pojęcia używane są w tej rozprawie).

Edytorska strona rozprawy zasługuje na bardzo pozytywną ocenę. Praca jest wykonana w sposób rzetelny, tekst jest przejrzysty, zawarte liczne wykresy (43), schematy (12) i tabele (7) są opracowane w staranny, czytelny sposób; z reguły są prawidłowo opisane i mają adekwatne odwołanie w tekście.

Poniżej podaję drobne uwagi o charakterze formalnym:

- przypisy - w przypadku pozycji już cytowanych należy podawać nie tylko autora, ale i tytuł opracowania (lub choćby jego część) - w obecnej wersji utrudniona jest identyfikacja pozycji literatury, do której odnosi się przypis (np. przypis D. Dziawgo, op. cit. na s. 12 odnosi się do pozycji z 2007 czy 2011 roku?);
- s. 120 - niezrozumiały przypis pod tabelą 4: „Źródło: opracowanie własne [za:] J. Kunkowski, M. Polasik, *Wykorzystanie metod płatności w polskich sklepach internetowych*, „Prace Naukowe UE Wrocław. Informatyka Ekonomiczna” 22, Wrocław 2011” (powinno być albo: „opracowanie własne na podstawie...”, albo wskazanie konkretnego źródła, z którego pochodzi tabela, np. J. Kunkowski, M. Polasik,...);
- s. 158 „pogłębione analizy zostały zaprezentowane przez autora w serii artykułów” - brak przypisu (odwołania do tych artykułów);
- s. 161 - nieadekwatny przypis „Źródło: badanie własne; możliwość wielokrotnego wyboru” - wzmianka o charakterze pytania ankietowego powinna być w legendzie, a nie wskazaniu źródła danych (podobne uwagi dotyczą wykresów na stronach: 175, 177, 183, 184, 186, itd); odmienne odnośniki w kategoriach na osi Y (gwiazdki) niż „uwagach” (cyfry);
- s. 168 - tabela 7 - zbędna forma tabelaryczna (tym bardziej, że nie dochowano zasad i nie zatytułowano wiedzy/nagłówków);
- s. 177, w. 32 - nieadekwatny tytuł (informacje nt próby powinny być omówione w treści

lub w legendzie wykresu);

- s. 179 – wykres 34 - „Źródło: (a) 2008 r., próba N=117, za: Polasik M., Maciejewski K., op. cit.; (b) badanie własne, 2012 r., próba N=607.” –dlaczego „za”?; dlaczego N inne niż wskazano w opisie metodologii badań?

Uwagi te nie mają charakteru fundamentalnego i nie wpływają negatywnie na całościową ocenę pracy.

5. Konkluzje

Podsumowując, do istotnych **zalet** rozprawy zaliczam:

- podjęcie ważnego, aktualnego i rozwojowego zagadnienia i opracowanie go w sposób dość kompleksowy,
- analizę czasochłonności transakcji płatniczych w handlu detalicznym,
- badania kwestionariuszowe wśród menedżerów sklepów internetowych oraz konsumentów (klientów sklepów internetowych), dobrze zaplanowane i przeprowadzone na szeroką skalę,
- prezentację rzetelnych i aktualnych danych dotyczących rynku krajowego, europejskiego i światowego, w różnych segmentach rynku płatności, omawianych w rozprawie,
- systematykę tradycyjnych i innowacyjnych instrumentów płatniczych i form płatności.

W moim przekonaniu **mankamentami** pracy są zaś:

- nieprecyzyjny (zbyt szeroki) tytuł rozprawy w stosunku do jej celów, hipotez i treści,
- brak precyzji w definiowaniu instrumentów, form i sposobów płatności,
- brak odwołań do innych badań empirycznych dotyczących płatności, prowadzonych w Polsce lub na świecie;
- niektóre elementy rozprawy są zbędne, część mogłaby być inaczej pogrupowana (uwagi do struktury rozprawy dotyczą w szczególności rozdziału pierwszego i drugiego).

Ogółem przeprowadzone badania i wnioskowanie na podstawie ich wyników oceniam pozytywnie. Doktorant wykazał się umiejętnością formułowania problemów badawczych, dostosowania odpowiednich metod badawczych oraz analizy i syntezy. Badanie to pozwoliło Mu na zrealizowanie celów rozprawy i umożliwiło weryfikację postawionych hipotez. Oceniam, że Autor wykazał się dobrą znajomością warsztatu naukowego.

Zważywszy zatem na wysoki poziom merytoryczny i warsztatowy recenzowanej rozprawy, a w szczególności na zawarte w niej oryginalne rozwiązanie problemu naukowego i wykazaną ogólną wiedzę teoretyczną Autora, stwierdzam, że dysertacja mgra Janusza Kunkowskiego odpowiada wymogom stawianym pracom doktorskim i zgłaszam wniosek o dopuszczenie jej do publicznej obrony.

